

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 147
(18880)

2016 чылдың
декабрь 20
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электронпуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

• Медээлер

«УГААННЫГБАЙ» БЕЛЕК-КЫС

Кызылдың № 5 гимназиясының 11-классчызы Белек-кыс Сотпа Москва дорайга «Угаанныгбайлар» («Умники и умницы») деп школачылар аразында интеллектуалдыг олимпиадага киришкеш, түңнелдерлиг чанып келген.

«Останкино» теле студиязынга хонук үргүлчүлзэн олимпиадага Россияның регионнарындан улуг жасстарның 60 өөреникчизи киришкен. Олар Москваның күрүнениң чурттарының харылзаалар институтунун (ГИМО) студентизи болур эргени алап алыр дээш, мөөрейлешкен. Олимпиаданың киржикчилери шуптузу аны сайзыраңгай болганы-биле мөль чаалап алыры дыка берге болзак. Белек-кыс ол бүгүнү шыдап эрткен. Белек-кыстың киржилге-биле эрткен медалчыдылгаларны декабрь айның чүзүндө база 2017 чылдың февральда көрүп болур.

ТЫВАНЫҢ КОЛ ЕЛКАЗЫ

Декабрь 18-те Кызылдың кол азының байырлыг ажыдышкыны болган. Аңаа Кино чылынга тураскааткан «Кино делегейи» деп дош дүрзүлөр эрейиниң тиилекчилерин шаңнап таан. Чаа чылдың шивизиниң чанынга киржикчи неделя дургузунда кинолар кыдырларының дүрзүлөрүн доштанган.

Дүрзүлөр аразында Остап Бендер, крокодил Гена биле Чебурашканың, аа-Херелдин, Ряба дагааның база ир чылдың демдээ — Аскыр-ааның дүрзүлери бар. Соок-Ирей Харжыгаштың тыва национал эрин Владислав Шаравиниң команди, Кызылдың уран чүүл колледжиниң андазы уругларның ынак мультфильми «Маша биле адыгны» дошка аа хевээр кылдыр сиилбип, чаа. Мөөрейниң эң-не кол шаңналы «АФОН» - IPHONE 7-ни Немелде эдилге төвүнүң башкызы Начын аага тывыскан. 1, 2, 3-кү черлер база номинациялар аайы-биле екчилерге 25 муң, 10 муң рубльдин сертификаттарын тывыскан.

«АРТ-СТИЛЬ-2016»

Декабрь 16-да Улусчу чогаадыл-ажыңыга «Арт-стиль-2016» деп эйерлерниң мода көргүзүү болган. Кызыл, Шагаан-Арыг хоорайлар-18 дизайнер кеш, дүк болгаш тор-даараан хептерин бараалгаткан. көргүзүүндө аңгыда, фойеге ус-рлерниң ажылдарының делгелге-казын база организастан.

• Декабрь 22 — Энергетиктиң хүнү

МЕРГЕЖИЛИ АЖЫКТЫГ

Декабрь 22-де чурттуң энергетиктери боттарының профессионал байырлалын демдегеп эрттирерлер. Чурттакчы чонну таарымчалыг байдалга чурттазын дээш харысалгалыг ажылды кылып чоруур энергетиктер бисте хөй. Оларның аразында аныктар, арга-дуржулгалыг хоочуннар дээш кымнарны чок дээр. Бистиң бо хүнгү маадырывыс аныак специалист Арсен Даваа.

Арсен Даваа Кызылдың «Тыва-энерго» акционерлиг ниитилелдин электри четкилериниң диспетчери болуп ажылдап турар. Ооң ажылы чай, кыш чокка, хондур-дүндүр хоорайның электри четкилериниң байдалын хайгаараары. Кажан хоорайга чырык өже берген таварылгада, эң-не кол харысалга диспетчерниң ажылынга онаажыр. Ол чырыктың кандыг чылдагаан-биле өшкенин шалыпкын тодараткаш, дежурный бригаданы үрелиишкин болган черже дарый чорудуп хемчээр алыр.

Арсен Даваа Каа-Хем кожуунун Ильянка суур чурттуг. Ол республиканың күрүнө лицейин 2009 чылда өөренип дооскан. Школа-чы турган үезинде келир үеде кым болуп ажылдаарының дугайында баш бурунгаар боданып, каш аңгы мергежилдерниң эки-багай талаларын өөренип көргөн. Ол боду физика, математика эртемнерин сонугураар, аңаа сундулуг болгаш, Томскиниң политехниктиг университетинче кирип алган.

Энергетик мергежилди өөренири нарын болгаш берге. Ындыгдаа болза өөренип турган үезинде университеттиң эртем-шинчилел талазы-биле семинарларынга, конференцияларга, олимпиадаларга үргүлчү киржип, шаңналдыг черлерни ап турган. Ол магистратураны тергип демдектер-биле дооскаш, Кызылдың «Тываэнерго» акционерлиг ниитилелинге ажылдай бергени бо. Студентилеп тургаш, күш-ажылчы практикасын база бо организацияга эрттирген болгаш ооң ажылдакчылары-биле таныжар.

— Кандыг-даа ажылды адаккы чададан эгелеп ажылдаарга солун деп улуг улустуң чугаазы шын чорду. Баштай электрослесарь болуп ажылдап эгеледим. Аңаа ажылдап тура, теория кырында өөрөнгөн билимни практикага ажыглап өөренимшаан, энергетик кижиниң хүлээлгелерин кыдыындан хайгаарап көрүп, хөй чылдарда ажылдаан энергетиктерниң арга-дуржул-

Энергетик Арсен Даваа.

газы-биле таныжып ап турган мен. Ооң соонда 3 ай болганда, хоорайның электри четкилериниң диспетчери кылдыр мени депшиткен. Ол ажылга эге дээрзезинде бергедээшкннер турган, ынчалза-даа бистиң диспетчерлер бөлүүнүң начальниги Дмитрий Александрович Струков меңээ үргүлчү дузалажып, арга-сүмезин берип, дыка хөй чаа чүүлдерге өөреткен — деп, Арсен Даваа чугаалады.

Аныак специалист өөредилге черин кызыл диплом-биле дооскан болгаш, бажың тудуп азы садып алырынга деткимче алыр талазы-биле Тыва Республиканың тускай сорулгалыг программаның киржикчизи. Ук программа таварыштыр аныак специалистер

эвээш хууга бажыңны азы квартираны ипотекалап алыр аргалыг.

Сөөлгү үеде дыка хөй аныктар Тывага ажыл тавары берге деп санап турарлар. Бир талазында шын бооп чадавас, республикавыс бичии болганындан башкы, эмчи, юрист, экономист мергежилдиглерге ажылчын олуттар чедишпейн турар. Ынчалза-даа ажыл тып алыры кижиниң шилип алган мергежилинден база дыка хамааржыр. Кажан чонга ажыктыг мергежилди чедип алыр болза, ажыл дилеп хөй үе эрттирбес, өөредилге черин дооскаш-ла ажылдай бээр. Ооң бир чижээ бо-дур.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

• Хүннүн медээлери

САМОЛЕТТАР ӨСКЕ ЧУРТТАРЖЕ
УЖУДУП ЭГЕЛЭЭР

РФ-тиң Президентинин Сибирьде федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Кызыл аэропортунга чурттар аразының секторун ажыдар айтырыгны деткээн.

«Сибирьниң федералдыг округунун чөвүлелинге регионнарны хөгжүдүп сайырадырының айтырыгларын ылаптыг сайгарган. Кызыл аэропортунга чурттар аразының сектору ажылдаар болза эки деп бистиң саналывысты РФ-тиң Президентинин СФО-да Бүрүн эргелиг төлээзи С.И. Меньяло деткээн. Ооң күүселдезин чедип алып ужурулг бис» — деп, Шолбан Кара-оол бодунун блогунга бижээн.

РФ-тиң Президентинин СФО-да төлээзинин чанынга эрткен пятницада болган чөвүлелге Сибирь регионнарының баш-

тыңнары киришкен. «Ужудуушкун шөлүн септеп турар Кызыл аэропортунга чурттар аразының сектору турар ужурулг» — деп, Бүрүн эргелиг төлээ ынчан демдеглээн.

Аңаа сөс алгаш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ужудуушкун шөлүн чаартып кылыры 2017 чылдың июньда доосту бээр, амгы үеде Росавиация чурттар аразының секторун ажыдарының айтырыын сайгарып турар деп дыңнаткан. «Ынчан Тываже чоокку чурттардан туристер ужудуп кээп эгелээр» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Туристерни хаара тудар база бир арга — Россия — Моол кызыгаарында Хандагайты — Боршоо эрткирилге пунктузунга хей талалыг деп эрге-байдалды тыпсыры болур.

ЧАЗАККА ЧЕТТИРГЕНИН
ИЛЕРЕТКЕН

Бузулган «Прогресс-МС-04» космос аппарадын дилеп турган Роскосмостун специалистери Тываның эрге-чагыргаларына четтиргенин илереткеннер.

Өөрүп четтиришкини болгаш дилегни Роскосмостун специалистери — космостун черкырында инфраструктуразының объектилериниң ажылгал төвүнүн черге дүшкөн чүүлдер килдизинин начальниги Андрей Полуаршинов болгаш төптүн кол специализи Игорь Ляховенко олар «Тува 24» телеканалдың эфиринге дамчытканнар.

Чүк чедирер космос корабли «Прогресс» декабрь 1-де Тываның девискээринин кы-

рынга чазылган. Роскосмостун специалистери республикага ажылын декабрь 6-да эгелээн. Дөрт бузунду тывылган. Олар чурттакчы чонга-даа, долгандыр хүрээлелге-даа хора чок деп специалистер санап турар. «Прогрессин» ийи бак суу тывылганын олар дыңнатканнар. Ол ышкаш электромотор болгаш демир кескиндизи база тывылган.

«Час дүжерже, хар эрип эгелээр болгай. Ынчан чамдык бузундулар оон тыттып болур, оларга аңчылар, малчыннар, туристер дээш кандыг-даа кижитаваржып болур. Ону тыпкан дораан ОБЯ-же дыңнадырын улуу-биле дилеп тур бис» — деп, Ляховенко чугаалаан.

АҢНААРЫН ХОРААН

Республиканың ийи кожуунунда, Бай-Тайга биле Барыин-Хемчикте, 2017 чылдың часка чедир черлик дириг амытаннарны аңнаарын хораан. Республиканың Баштыңы ол дугайында докталга декабрь 12-де ат салган. Аңаа хамаарыштыр Шолбан Кара-оол Тываның аңчыларына мындыг уткалыг кыйгырыг кылган.

«Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! 2017 чылдың апрель 1-ге чедир Бай-Тайга биле Барыин-Хемчик кожууннарның девискээринде черлик дириг амытаннарны аңнаарын хорудувус. Ол ийи кожуунда улуг хар чаганын билер силер. Декабрь эгезинде

харның кылыны бир метр ашкан, а чамдык черлерде ийи метр хире. Ындыг улуг харга черлик дириг амытаннарның, ылаңгыя адыр дуюлгугу — буур-булан, сыномыйгак, элик-хүлбүс, черлик хаваннарның аай-дедир чорууру, чем тып алыры бергедеп, араатан аңнардан камгаланыр арга-шинээ чок, кем чок апаар. Харга чоруу болгаш күштүг транспорт-биле чепселген аңчыларга ол дириг амытаннар мындыг байдалда чик олча апаар дээрзи билдингир. Ол черлерде черлик дириг амытаннарның өзүп-көвүдээрин камгалаарынче угланган чөптүг хемчег — ийи кожуунун девискээринге часка чедир аңнаарын шуут хораанынга чөпшээржер боор силер».

ОРУК ТУДУУНГА 6,5 МЛН. РУБЛЬ

РФ-тиң Чазаның декабрь 10-да айтышкыны биле Тывага орук тудуун сайырадырынга немелде акшаландырышкын кылдыр 6,5 млн. рубльди федералдыг бюджеттен чорудуп берген. Республика бо акша-хөреңгини «Платон» системаны шингээдип алган соонда алып аргалыг болган.

Амгы үеде республикада чүк сөөртүр автотранспорт хевирлеринин 90 хуузу 12 тоннадан аар деңзиги машиналар

бооп турары-биле, оларның шуптузун «Платон» системасында бүрүткээн болгаш, бо аар деңзиги машиналарның орукка базышкынының күжүн орук дургаар хемчээп, транспорт үндүрүүн ону барымдаалап тыртып ап турар. Республика бюджетти транспорт үндүрүүндөн бо чылын 6,5 млн. рубльди чедир албаанын санап көргөш, «Платон» системасын үндүрүлгүлөр дээш чыылган акшадан ол түңнү Тывага дедир эгиткен.

ТР-ниң албан езузунун сайтызындан.

• ТР-ниң Хей-ниити палатазын

УЛАМ КҮЖЕНИИШКИНИН
АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының тургустунганындан бээр 5 чыл болганы-биле холбаштыр байырлыг пленарлыг хурал декабрь 16-да Дээди Хуралдың (парламентинин) хуралдаар залында болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының кежигүннери, Тыва Республиканың Чазаның кежигүннери, Дээди Хуралдың депутаттары, Тыва Республиканың муниципалдыг болгаш хоорай округтарының Хей-ниити чөвүлелдеринин даргалары болгаш республиканың хей-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Чөөн-Хемчик кожуундан Сауда, Бюрбюгө шаңналды Хонук-оол Моңгуштун тыпсып турары.

«Тыва Республикада хамааты ниитилелиниң институттарының байдалы болгаш хөгжүлдизинин дугайында» илеткелди Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш кылган. Коммерциялыг звес хей-ниити организациялары республикада сөөлгү үеде элээн көвүдөп, ниитилелдин амыдыралына салдары дыңзып оларын ол чугаалаан. 2016 чылдың сентябрь айда байдал-биле алырга, Тываның девискээринде коммерциялыг звес 378 хей-ниити организациязы бүрүткеткен. Моон алгаш көөрге, бо организациялар чедишкенин ажылдап болурунун байдалдары бистиң республикада бар.

Россияның Хей-ниити палатазының деткимчези-биле бо чылдың ноябрь 3-те Омск хоорайга болуп эрткен республиканың Хей-ниити палатазының даргазының кижип чорааны «Ниитилел» хамааты форумга Россияның Президентизи Владимир Путин: «Ажылы социал угланышкынын хей-ниити орга-

низацияларынче күрүне эрге-чагыргазы кичээнгейни салып, оларның чонга ажык-дүжүүн бүрүнү-биле ажылап, тодаргай дузаны көргүзөр херек» — деп чугаалаанын байырлыг хуралдың кижикчилеринге ол дыңнадып, эң ылаңгыя социал угланышкынын хей-ниити организациялары улам күженишкенин ажылдаарының барымдаазы бар-дыр деп демдеглээн.

«Социал угланышкынын коммерциялыг звес организацияларга 2014-2016 чылдарда деткимче» деп биче программа хей-ниити организациялары идепкейлиг киришкен. Бо программаның мөөрейлеринин тиилекчилеринге грантыларны Россия Федерациязының Күрүне тугунун хүнүнде байырлыгы-биле тывыскан. Хей-ниити 13 организация 1 миллион рубль түңнүг грантыларны алган. Оларның аразында Максим Мунзук аттыг «Дерзу Узала» фонд, «Социал технологиялар лабораториязы» коммерциялыг звес автономнуг организация, «Тываның чөлээжи»

бичии уругларның литературалыг сайтызы» коммерциялыг автономнуг организациялар ба.

Хонук-оол Монгуш боду илеткелдине хей-ниити азылынга, хамааты ниитилел сайырадырынга, кижилер хоойлуда көрдүнгөн эрге-ажтарын камгалаарына ийкейлиг кижип турарлар аттарын база адаан. Олар аразында кижинин эрге-ажтарын камгалаар республика организациязының удуртчузу Августа Перелёван, Инвалидтерниң Бүгү-росс ниитилелиниң Кызыл хоорай организациязының дарга Алена Седиптин, «Камгал информация төвү» хей-ниити организацияның удуртукчузуталий Уванай сугларның атта бар болган.

«Бистиң республикага хамааты ниитилелди сайырадырының айтырыглары, хей-ниити организацияларын ажыл-чорудулгазы Хей-ниити палатазының планнары-бысыры харылзаалыг» — д илеткелчи Хонук-оол Монгус демдеглээн.

Чылдың-на кылыр ужуру «Тыва Республикада хамааты ниитилелиниң институттарын байдалы болгаш хөгжүлдизинин дугайында» илеткелдине Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының 2016 чылда ажы чорудулгазының дугайын отчетту база Хонук-оол Монгус берген.

Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының тургустунганындан бээр 5 чыл болганы-биле холбаштыр байырлыг пленарлыг хуралга Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының сүлүгү демдээниң дугайында дүрүм бадылаан.

Хей-ниити палатазының ажылына идепкейлиг киришкенне ни шаңнап мактаан. Олар аразында Светлана Мунзук, Эрес-оол Меңниг-оол, Александр Чигден, Данов Дажимб, Виктор Чупахин, Чойганмаа Даван, Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан ада дээс өскөлөр-даа бар.

Маадыр САНДА

УЛУГ БИЗНЕС БИЧЕЗИНЧЕ КӨРНҮП КЕЛГЕН

Тываның эң улуг дээрнүлүгү бүдүрүлгези «ТарданГолд» бодунун казып тывышкын ажылдары чорудуп турар кожууну — Каа-Хемниң фермерлерин шефке алган.

Ол компания Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээни «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелдин күүселдезинге кижип эгелээн. «ТарданГолд» төлевилелдин кижикчилери тудуг кылып эгелээрге, оларга тудуг материалдары-биле дузалашкан. Чамдык фермерлер бажың-балгадын, кажаа-хораазын тудуп алганда, оларның өске ажылдарына дуза кадып эгелээн. Чижээ, эгелеп чоруур фермерлерниң бирээзи Орлан Бадарчы ол компаниядан белек кылдыр үш фазалыг, 6,5 кВт

күчүлүг электрогенераторну алган.

Ол белек амгы үеде, кажан мал кидин түлүк оолдап турар үеде, дыка чугула болган. Аалдың эзлеринге, дүн-хүн чок кажаа иштинге турар улуска, электри чыры үнелиг. Малдың чаш төлүн Бадарчы менди камгалап алгаш, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлевилелдин дараазында кижикчизинге 200 баш шээр малды дамчыдар ужурулг. Ооң соонда күрүнеден алган малын өнчү кылдыр бүрүткөдип алып эргелиг апаар.

«Улуг бизнестин үүрмекчүлдерни бодунун хайгааралына ап турар чорук амдызында ховар болуп турары шын» — деп, экономика сайыды Елена Каратаева чугаалаан. Регионну сайырадырынга даштыкы компанияларның кижилгези чоорту идепкейжип

орар. Ажыктыг казымалда дилеп тывар дээрн кол-кол ийвесторлар тус черниң социал эгелээшкенин кижип турар апарган. Чижээ: Кызыл хоорайга буддизин хүрээ тудуунга муниципалитеттерниң оруктарын септээринге, өөредилгелер черлеринин ажылын үлөтүргө херек кылдыр эде тургузарына болгаш өске-даа ажылдарга кижип эгелээн.

Тыва бизнестин чугула айтырыгларынче көрнүрүңе 2 чыл бурунгаар Тываның Баштыңының бадылааны бизнеске деткимче көргүзеринин программасы болган. Регионну төлевилелдеринге кижип турар бүдүрүлгелеринин үндүрүлгелеринге чигелделер таланы-биле эвээш звес чүүлдеринде кириген.

ЧАҢГЫС УДАА 5 МУҢНУ ТӨЛЕП БЭЭР

Хүндүлүг пенсия алыкчылары! Тыва Республикада Пенсия Фондунун Салбыры Силерниң кичээнгейнерге 5000 рубль түңнүг чаңгыс удааның төлевириниң дугайында айтырылгларга харыыларны дыңнадып тур.

Январь айда камгалалдыг болгаш күрүнениң пенсия хандырылганың пенсия алыкчыларына 5000 рубль түңнүг чаңгыс удааның төлевирни көрүнгөн. Тывада Пенсия фондунун девискээр органның бүрүткеттинген 81 муң ажыг пенсия алыкчылары ону алыр. Ынчангаш таваржып турар чамачугула айтырылгларга харыыларны силерге бараалгаттывыс.

• 5000 рубль түңнүг төлевирни кым алырыл?

2016 чылдың декабрь 31-ниң айдалы-биле пенсия ап турар болгаш Россия Федерацияның девискээринде доктаамал чурттап, ажылдап база ажылдавайн турарындан хамаарылга чокка кептир пенсионерлер алыр.

• Төлевирни чүгө чаңгыс тап берип турарыл?

Чурттуң экономиктиг байдалы барымдаалап, 2016 чылда пенсияларны индексациялаар үмү өскерилген. 2016 чылга чейин камгалалдыг пенсиялар пенсионер кижиниң амыдырынга эң-не эргежок чугула пдериниң өрттөн барымдаа-индексациялап турган.

2016 чылда ажылдавайн турар пенсионерлерниң пенсия-февраль 1-ден 4 хууга, апрель 1-ден — күрүнениң пенсия-апрель 1-ден 4 хууга өстүргөн турган. Ынчангаш 2016 чылда болур турар ийи дугаар индексацияның үзүүнүң орнун тургузары-бипенсионерлерге чаңгыс удаа ээрин шиитпирлээн.

• Төлевирниң хемчээли 5000 рубль болуп турар?

Чаңгыс удаа төлевирниң хемчээли пенсионер кижиниң чылда болур турган ийиги индексацияның түңнелинде турган немелдениң ортук-хемчээлинге дүгүп турар. 5000 рубльди кажан төлеп бил? Пенсия фондунче ириишкни кирир бе?

Пенсия херектеринде доктимлерге даянып, Россия Федерацияның Пенсия фонду 5000 рубльди 2017 чылдың январь 13-тен 28-ке чедир чорудар. Ышаны алыр дээш Пенсия фондунче келбес, билдириши-живес!

2017 чылдың январь 1-ден аяже үнер пенсионерлерге удааның төлевириниң бө?

Биле албас. Чаңгыс удаа төлевирни 2016 чылдың декабрь 31-айдалы-биле пенсионерлерге төлеп бээр.

Пенсиямны Кызылдың тазындан 3-түң хүнүнде алыр кижини мен, ынчап 5000 рубльди пенсия-

биле албас мен бе?

Ийе. Пенсиязын почта таварыштыр ап турар пенсионерлерге аңгы график тургузуп каан. Январь 3-тен 12-ге чедир пенсиязын алыр кижилер ону ап тура, чаңгыс удаа төлевирни кажан алырын ылавлалп айтырып алыр. Республикада федералдыг почта харылзаазының эргелели пенсия алыкчыларын 5000 рубль түңнүг төлевирни чорудар графикин пенсионерлерге тодаргайы-биле таныштырар уjurлуг.

Пенсиязын январь 13-тен эгелеп алыр пенсионерлер чаңгыс удаа төлевирни пенсиязы-биле кады алыр. Банкылардан пенсия ап турар пенсионерлерге 5000 рубльди 2017 чылдың январь 13-тен 28-ке чедир оларның агар саннарынче шилчидер.

• Пенсиязын почта таварыштыр ап турар кижини республикадан дашкаар, чижээ, өске регионче эмнедип чорупкан болза, 5000 рубльди февраль айда ап болур бе?

Бир звес пенсионер кижиниң төлевирни 2017 чылдың январь айда ап четтикпээн болза, ону келир айда пенсия-биле кады ап алыр.

• Ийи пенсия ап турар мен: камгалалдыг пенсияны Пенсия фондундан база шериг албан черинден. Ол ийи албан черлериниң кайызы 5000 рубльди төлеп бээрл?

Бир звес пенсионер кижиниң ийи аңгы пенсиязының бирээзин Пенсия фондузу төлеп берип турар болза, чаңгыс удаа төлевирни Пенсия фондузу чорудар. Амгы үеде аңгы ведомстволардан ийи пенсия ап турар кижилерниң шүүштүрүлгези кылдынган.

• Бир звес пенсионер чүгө шериг албан черинден пенсия ап турар болза, 5000 рубльди кайы албан чери төлеп бээрл?

Бо таварылгада 5000 рубль түңнүг чаңгыс удааның төлевирин шериг албан чериниң пенсия органы төлеп бээр.

• 2016 чылдың декабрь 31-де 55 харлаар мен. Негетинип турар камгалалдыг болгаш соңгу чүккө ажылдаан стажым чедер, Пенсия фондунче кыраанының пенсиязын алыры-биле электроннуг билдиришишкни кирипкен мен. Чаңгыс удаа төлевирни алыр мен бе?

Ийе, чаңгыс удаа төлевирни алыр силер, чүгө дээрге 2016 чылдың декабрь 31-ден эгелеп силерге кыраанының камгалалдыг пенсиязын тургузуп бээр болгаш 2016 чылдың декабрь 31-ниң байдалы-биле пенсия алыкчызы апаар силер.

• Азырадыкчызын чидиргени дээш ийи назы четпээн-нерге пенсия база оларны ажаап-тежээп турар дээш пенсия ап турар мен. Кайы хире хемчээлдиг чаңгыс дакпыр төлевирни алыр мен?

5000 рубльди азырадыкчы-

зын чидирген дээш пенсия алыкчыларының кижини бүрүзүңге төлеп бээр. Силер 14 харга чедир ажы-төлдү азырап турар болганыңарда, 5000 рубльди база алыр силер.

• 2016 чылдың декабрь 6-дан эгелеп 2-ги бөлүктүң инвалиди апарган мен. 20 харлыг оглум Москвада өөренип турар. Өөренип турар деп шынзылганы ол чүгө январь үезинде эккеп шыдаар. Пенсияны 2017 чылдан ап эгелээр болзумза, чаңгыс удаа төлевирни алыр мен бе?

Камгалалдыг стажаңар бар болза, камгалалдыг пенсияны МСЭ комиссиязын эрткен хүнүңерден (2016 чылдың декабрь 6-дан) эгелеп тургузуп бээр. Ынчаарга ук төлевирни алыр эргелиг силер. Өөредилге дугайында шынзылганы оглуңар чурттап турар черинде Пенсия фондунун эргелелинче электроннуг почта таварыштыр чорудуп болур. Адрес болгаш телефон дугаарларын Россияның Пенсия фондунун сайтында <http://www.pfrf.ru/branches/tuva/contacts/> айыткан. Шынзылганы бодун (оригиналын) ооң соонда дораан дужааптарын утпас силер.

• 3 дугаар бөлүктүң инвалиди мен. Ооң мурнунда болган МСЭ комиссиязы каттап херечилел тыпсырының хуусаазын 2016 чылдың декабрь 1 кылдыр айыткан. Амгы үеде эмчиде чыдар мен. МСЭ комиссиязын 2017 чылдың январь айда эрттирип алыр болзумза, чаңгыс удаа төлевирни алыр мен бе?

МСЭ комиссиязының айыткан хүнүңден хамааржыр. Бир звес инвалид болганын 2016 чылдың декабрь айдан эгелеп тургузуп база комиссияже келбейн барган чылдагаанын МСЭ чөптүг деп санаар болза, чаңгыс удаа төлевирни алыр эргеңер бар.

• 5000 рубль түңнүг төлевир кижиниң социал деткимчелер эргезин тодарадырынга барымдаалаттынар бе? Чок. 5000 рубль түңнүг төлевир РФ болгаш субъектиниң хоойлудурумунда көрдүнгөн социал дузаламчы алыр эргезин тодарадырынга барымдаалаттынмас болур.

Айыттыг акша-түң пенсионерниң материалдыг хандырылганының ниити түңүнче база пенсиязынга федералдыг социал немелде кылырынга киир санаттынмас.

• Суд пристаавтарының айтышыкы-биле изиг, соок сугларның өрөзи дээш пенсиямның 50 хуузуң тыртып ап турар. 5000 рубльден база тыртып аппаар бе?

Чок. 5000 муң рубльди долузу-биле алыр силер, оон кандыг-даа акша-хөреңгини тыртпас уjurлуг.

РПФ-тиң Тыва Республикада салбырының парламента албаны белеткээн.

•Тываның Баштыңының Айыткалынга хамаарыштыр

ТҮҢНЭЛ ДЭЭШ АЖЫЛДААР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Дээди Хуралга айыткалын «Ажылды түңнелдиг болдурар, аныктарның күжүн — төрзөн Тывавыска!» деп кыйгырыг-биле эгелээнинге хөлчок таарзындым. Сөөлгү чылдарның эң дээр дуржулганын болгаш чедишкннерин улам быжыг-лавышаан, төрзөн Тывавыстың бурунгаар сайзыралынче угланган планнарывыстың болгаш төлевилелдеривистиң күүсөлдөзү дээш ажылдаары мурнады күүседир сорулгаларым деп чугаалааны шын-дыр.

Кандыг-даа ажылды эгелээн соонда ону эчизинге чедирер

херек. Акша-төгериң чедиш-пес дээш каап болбас. Федералдыг төптөн деткимчени көргүзүп турары эки-дир. Ол берип турар акша-төгериңти үе-шаанда чөп ажыглаар. Тудуг-ларны доозуп чадап, чыл-чылы-биле шөйүп туруп бээрге, тудуг материалдарының өртөк-үнези өзүп турбайн канчаар чүвөл. «Че-ве!» дээш ажыл-ишти дем-ниг эгелээш, үе-шаанда кылып доозуп турар болза, ажылдың түңнели ынчан көстүп кээр. Шын-дыр, кижини бүрүзү түңнел дээш кызып ажылдаар апаар.

Белек-оол МОНГУШ,
Кызыл хоорайның
чурттакчызы.

ДЕТКИВЕС АРГАВЫС ЧОК

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Айыткалын чүүлдүгүнүп, мындыг чүүлдери бижижесим. Шынап-ла, сөөлгү чылдарда Тываның сайзыралы шору бедик деңгелче көдүрлүп бар чыдарын кижини эскербес аргажок. Хоорайларда, кожууннар төптеринде болгаш суурларда чаартылгалар, чаа-чаа чурт-талга бажыңнарының немежи-турарын билер болгай бис.

Ылаңгыя хөй чурттакчылыг Кызыл хоорайга хөй каът чурт-талга бажыңнарын, уруглар садтарын, эмнелгелерни тудары эргежок чугула. Бо талазы-биле хоорайның хөй чурттакчылыг черлеринде, Спутникте уруглар сады болгаш школа тудуун тудуп эгелээни өөрүнчүг, оларның ажылгалче кирерин чон чет-тикпейн манап турар бис. Чүгө дээрге кышкы үелерде ырактан

өөренири бичии уругларга берге, автобустар үргүлчү долу кээр, ону манааш, чаш ажы-төл соокка хол, будун үжүдүп алза канчаар.

Оон аңгыда суурларның сайзыралынга хамаарыштыр «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чемгерикчи малым», «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» дээн хевирлиг төлевилелдерини ам-даа улам сайзырадыр дээн сорулгазын деткивес аргавыс чок. Олар көдээ суурларның ажыл чок аныктарынга ажыл-чын олуттарны тургузар болгай. Черле ынчаш ниитизи-биле, оон-даа аңгы салдыг сорулгаларны боттандырып, чоннун айыыл чок чоруунче, таарымчалыг байдалынче сагыш-салып турары өөрүнчүг-дүр.

Аяна МААДЫР-ООЛ,
Кызыл хоорайның
чурттакчызы.

ПРОГРАММА ОНЗА-ДЫР

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун Айыткалын таныжып номчааш, ооң иштинден «100 көдээ клубтар» деп федералдыг программаны онзазындым. Шынап-ла, көдээ черлерде чурттакчы чоннун чаңгыс-ла чыгыр чери клуб болгай, бодум культура ады-рында ажылдап чоруур кижини билер мен. Ынчангаш келир 2017 чылда республиканың көдээ суурларынга 10 клуб тудары көрдүнгөн чүүлдүг деп санаар-дыр мен.

Ол ышкаш аныктарны тудуг ажылынче хаара тудар дээнинге таарзындым. Совет үеде ышкаш

студентилер отрядтарын каттап эгелээр болза эки. Ылаңгыя ол Кызылдың тудуг техникумунун, ТКУ-нун инженер-техниктиг факультетиниң студентилеринге практика, күш-ажыл стажы чедип алырынга дыка ажыктыг.

2017 чылды Аныктарның бот-идепкейиниң чылы кылдыр чарлааны чаа үзел-бодалдарлыг аныяк сайгарлыкчыларның, аныяк специалистерниң мур-нунда салдыг сорулгаларын чедип алырынга таарымчалыг чыл болур боор.

Елена ДҮПЧҮР,
Эрзин кожууннун Төп
библиотеказының
ажылдакчызы.

АНЫЯКТАР БУРУНГААР

Тываның Чазаның чаа составынга аныяк удуртукчуларны томуйлаанын аажок чүүлдүгүндүм. Келир үениң кадрларын белеткээри кончуг чугула. Аныктарның чогаа-дыкчы чоруу, дидим идеялары кызыгаар чок болгай.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлевилелиниң ачызында хөй аныктар өгбелериниң салгалдан салгал дам-чып келген ажылынче эглип, малчыннай бердилер. Республикада аныяк сайгарлыкчыларның саны чылдан чылче көвүдөп, келир үеде төрзөн Тываның экономиказынга үлүг-хуузуң ки-

рип эгелээн.

2017 чылды — «Аныктарның бот-идепкейиниң чылы» кылдыр чарлаанын деткип тур мен. Мен Санкт-Петербургта өөренип-даа турар болзумза, Тывада аныктарның ажыл-амыдыралын интернет четкизи таварыштыр номчуп, оларның чедишкннеринге чоргаарла-нып, эрге-чагыргада удуртукчу олуттарны ээлеп турарынга өөрүп тур мен.

Аяс ХОВАЛЫГ,
Санкт-Петербургтун
А.Л. Штиглица аттыг уран
чүүл болгаш үлетпүр
академиязының студентизи.

САЛГЫН-БИЛЕ ЧАРЫШТЫРГАН

Мөңгүн-Тайганың Хүрең-Тайга сумузунун араттары Багай-оол-биле Тоолой Сааяларның өг-бүлезинге 1944 чылдың февраль айда кыс уруг төрүттүнгөн.

Маадырыстың адын ада-иези Өшкү-Саар деп адаан. Өшкүлүг кижиле каян-даа аштавас, суксавас, кезээде тодуг-догаа чоруур болгай. Ынчангаш Сааялар уруунга бөдүүн атты ынчаар шаңнаан.

Бичии Өшкү-Саар аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг, ада-иезинге эргечасыг өзүп орган. Ындыг кежик-чолдуг амыдырал үр болбаан, салым-хуунуң кыдыг-дошкун аажылап аңаа таварышкан. 2 харлыг турда авазы 2 дугаар кыс уруун божааш, бурганнай берген. «Чону – чоорган, хөйү – хөйлең», «Өскүзүндөн өлбөс» деп үлегер домактарның шынны ынчан бадыткаттырган. Өшкү-Саарны кырган ада-иези болур Сержиңмаа Хүрең-ооловна Иргит биле Аракчаа Намзынович Саая олар үш огулунга, бир уруунга хеймер думма кылдыр азырап алганнар.

Чаа ада-иезиниң аалынга чаш кижиниң өөрүшкүлүг өткүт үнү база катап чаңгыланган. Азыранды уруун ол назы дөгүй берген ада-ие хирге-чамга дээртпейн өстүргөннөр.

Өшкү-Саар азыраан ада-иезин кырган-ачам, кырган-авам деп адап өөрөнгөн. Ам-даа оларның дугайын чугаалап оргаш ынчаар адаар. Кырган-ачазы оолдар аразында өзүп орар уруунуң дидимин, эрес-кашпагайын чаптаар, ыңай-бээр чоруурда эдерткеш, аңаа кандыг-даа айтты мундуруп алыр чораан. Чаа өөреткен эмдик айттан безин Өшкү-Саар кортпас, эзерге так кылдыр олурупкаш, кымчыла-нып-кымчыланып шаап ыңай боор. Баштайгы үеде Аракчааның чүрээ уштуна берчазар турган, ооң соонда өөренип калган.

Уруу он харлаптарга ашак чарыш аады мунар кылдыр өөредип каан. Бир чайын «Малчын» колхозтун маевказы болган. Өшкү-Саар адазының каралазын мунгаш, үшкү черни алган. Эрес-дидим, шоваа кысты чаптааш, маргылдааның организакчылары аңаа 10 рубль хемчээлдиг шаңналды тывыскан. Ажылдап алган акшазына Өшкү-Саар аажок чоргаарланган, шайын, таакпызын, конфета-чигирин эңдерени садып алган. Кырганнар база аажок өөрзөннөр.

Аракчаа ашак эвээш-биче аңаар акижиле чораан. Хостуг үезинде боозун чүктеп алгаш, аңнар оъттаар черни тегериер. Ол чоруурда, оолдары Самыя, Самбуу оларны албас, уруу Өшкү-Саарын ап алыр. Ачазын эдерип чорааш, ол одаг салырынга, чем кылырынга өөренип алган, оон туржук ачазының чактыр боозу-биле аң аймаан безин чандыр-соора боолап турар апарган. Ачазы чогуу аңаа аң өлүртпээн, «кыс кижиле дириг амы-тынга четпес, өзүп төрүүр чүвеге салымныг чор» деп тайылбырлап, «ооң орнунга одаг ажылы кылырынга өөренип ал» деп чагаан.

Өшкү-Саарның школага өөренип кирер үези келген. Аңаа белеткел улуг болган. Чаа идик-хеп садар, ном-дептер-биле четчеленир херек, ол үлө хуу ажылдыг арат кижиге амыр эвес болган. Акшаны кайыын алырыл? Аракчаа ашак ону дораан шийтпирлээн, сарлыының молдургазын соккаш, эдирин сельпонун столоваязынга дужаапкаш, ооң акшазы-биле херек чүүлдерни садып алган. Оон туржук кырган-авазына, акыларына апарып бээр белек-селекке безин чединген.

Ол үеде малчыннарның ажы-төлүн интернатка чугаа чок хүлээп алыр турган. Өшкү-Саар Мукур-Аксы 7 чыл школының интернадына чурттай берген. Чеди классы тергирин эки дооскан. Өске черде ортумак школаларга өөренир арга чок, чер-даа билбес, таныыр улузу база чок. Ынчан чеди класс доосканнарны тускай ортумак өөредилге черлеринге хүлээп ап

турганындан, Өшкү-Саар Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун ветеринария салбырынче кирип алган. Мал аразына өскөн болгаш, мал эмнээриниң аргаларына өөрениксэн-даа.

Техникумну 1966 чылда дооскан соонда ооң күш-ажылчы базымы эгелээн. Ол үеде Мөңгүн-Тайга Бай-Тайга районга хамааржып турган. Аныак специалисти Бай-Тайганың мал аарыгларына удур демисел чорудар станциязының «Малчын» колхозта салбырын эргелекчилээр кылдыр чоруткан. Аңаа ийи чыл ажылдап турда, Мөңгүн-Тайга район кылдыр катап тургустунган. Ол 1968 чыл. Район чаа-даа болза, «Малчын», «Мөген-Бүрен» колхозтар мурнунда-ла тургустунган болгаш, Шыдыраа Саая, Шөмбүл Кыргыс дээн ышкаш дуржулгалыг удуртукчуларның ачызында республикада эки ажылдыг колхозтарның санынга кире берген турган. Аныак специалист Өшкү-Саар олардан дыка хөйү өөрөнгөн.

Техникум дооскан соонда, Өшкү-Саар чуртунга чанып кээрге, оон-биле кады өөренип турган Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаак чурттуг Ким-оол Ооржак деп оол аныак кыстың соондан ызыртыр келген. Мөңгүн-тайгажылар төлөптиг оолду дораан хүлээп ап, «База бир аныак специалист келген-дир, Өшкү-Саар, ону салба!» – дижи, баштактанып турганнар. Ол чагыгны мал эмчизи кыс күүседип, кудазын дүжүргөн.

Өшкү-Саар Аракчааевна Омск хоорайның ветеринария институтун бот-өөредилге-биле 1973 чылда чедиш-кинниг дооскан. Ооң соонда «Малчын» болгаш «Мөген-Бүрен» совхозтарның кол мал эмчизинге 13 чыл ажылдаан. Чаа тургустунган районга мал аарыгларына удур демисел чорудар станцияны айтканда, ооң удуртукчузунга томуйлаар кижини кожуунуң-даа, көдээ ажыл-агый ямызының-даа даргалары дилээр ужулга таварышпаан, арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг специалист Ө-С.А. Ооржак ында бар болган.

Ол улуг харыс-салгалыг, нарын-берге ажылга Өшкү-Саар Аракчааевна 18 чыл ажылдаан. Мал-маганны янзы-бүрү аарыглардан камгалаарының, ооң профилактиказының айтырыглары ол чүрээнге доктаамал тудуп келген. Ооң аңаа ажылдап турган чылдарында мал хамчы деп чүве чамдык кожууннарга турза-даа, Мөңгүн-Тайгага турбаан. Ындыг чүүлду болдурбас дээш кандыг хемчеглер алыры чугулал деп айтырыгны Ө-С.А. Ооржак тускай номнардан өөренип, өске регионнарның ажыл-агыйларындан таныжып ап келген. Агаар-бойдузу Тывага чоок Сибирь регионнарына чоруп тургаш, ооң билип алган чүүлдери хөй.

Быжыг тура-со-руктуг, чүткүлдүг, улуг дуржулгалыг удуртукчузун күш-ажылын ко-жуунуң-даа, рес-публиканың-даа удуртуп, баштаар черлери эске-рип, аңаа кожуун деннелиниң аңгы-аңгы ажылдарын дагып турган. Совхозтарның бирээзинге парт-ком секретарына-даа ажылдаан, райкүсскомнун көдээ ажыл-агый эргелелин-даа удуртуп турган... Даандырган ажыл бүрүзүңге ол ак сеткилдиг чоруун көргүзүп, чаңгыс чер-чурттуглары-

ның амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш, бүгү күжүн мөөңнөп чораан кижиле дээрзин мөңгүн-тайгажылар улуг сеткил ханышкын-биле демдегеп турарлар.

Тываның эң ырак, Алтай Респуб-лика-биле кызыгаарлашкак, мурнуу чүгүнде Моол-биле чергележип чыдар булуну Мөген-Бүренге ажылдап, чурттап шыдаар-ла кижиле шыдаар. Ол оранга хөй-ле даргалар солуккан. Колдуунда ажыл-даар хуусаазын эрттирип кааш, халажып үнө бээр. 1996 чылда Мөңгүн-Тайганың чагыргазы, республиканың Көдээ ажыл-агый ямызы «Мөген-Бүренни» шыдаар шааң-биле удуртуп, ажыл-ишти оон-даа сегидип каап көр деп Ө-С.А. Ооржактан дилээн. Ажыл-ишти кижиле ол булунда совхозту хоозуратпас дээрзинге олар идегээннөр. Чеже хире ажылдап каар болдур, ол дээш четтирдим дээр апаар деп ынчан санааннар.

Өшкү-Саар Аракчааевна ажылдап киригген. Хамыктың мурнунда мал-маганны ончалап бүрүткээн, малчыннарның ажыл-амыдыралы-биле танышкан. Кажалар, турлаглар четчир бе, орук кандыгыл, хойжулар акша-шалың ап турар бе? Мурнакчы деп ададып турган ажыл-агыйда безин бо талазы-биле айтырыг-лар эвээш эвес болган. Ө-С.А. Ооржак шупту участоктарже кичээнгейни салып, айтырыгны үүрмек дивейн шийтпирлеп тургаш, байдалды экижидип чоруп орган. Тозан чылдарда республиканың дыка хөй совхозтары, колхозтары дүжүп, мал-маганын үлешкилеп алгаш, сөөлүндө барып чүү-даа чок кылып каан чүүлдер хөй болгай. Өшкү-Саар Аракчааевна ын-дыг чүүлду болдурбаан. Бо тараа, ногаа үнмөс, берге агаар-бойдустуг черге чурт-такчыларны малдан чарар болза, халап үнер деп чүвени ол билгеш, хуужудулганы болдурбас деп шийтпирлээн, ооң орнунга унитарлыг бүдүрүлгө тургускаш, ажылдап шыдаар кижилерни олче хаара тудуп, чонну ажыл-агый-биле хандыраар.

Ооң уламындан совхоз ажылдап, чонга акша-төгериин эвээш-биче-даа болза, төлөп турган. Суурнуң ишти ки амыдыралы база хөгжүп эгелээн. Каш чыл бурунгаар «Улуг черниң» Кызыл-Хая суур-биле харылзажыры безин берге турганын хоочуннар хамаанчок аныак кижилер безин утпаан. А орук... Ынаар чедер дээнде, Моол чуртун таварыыр, чамдыкта орукка ийи-бир хона бээр. Улуг эвес кыдыг суур Мөген-Бүрен сумузунун төвү Кызыл-Хаяның чурттакчыларының саны 800 безин четпес турган, оларның иштинде өөреникчилер 120 хире кижиле. Колхозчулар саны 340 ажыг ажылчы. Суурнуң 8 чыл школына 6 башкы ажылдап турган.

«Мөген-Бүрен» ажыл-агыйының тур-

густунганындан бээр 50 чылын бо-лын демдеглээн. Баштайгы чылы сарлыктың баш саны 966, шээр мал 19 хире, чылгы 407 сан, 6 баш төве турган.

Бо хүнде ыраккы Мөген-Бүрен амыдырал чаартынып турар. Ажыл-агыйны чээрби чыл бурунга удуртуп эгелээн Өшкү-Саар Аракчаа Ооржактың кириген үлүү улуг болчугаажок. Көрүңер даан: күрүнениң утарлыг бүдүрүлгезинде шээр малдың саны 20 муң чоокшулай берген, сары 1000 ашкан, чылгы 270 баш. Чүгүлө ол эвэ Мөген-Бүрен сумузунун девискээринде арат ажыл-агыйында 2632 хой, 267 сарык, 1000 ажыг чылгы мал база бар.

«Мөген-Бүрен» КУБ-та амгы үениң, риг-херекселдерин салган эът, сүт бол-кидис болбаазырадыр цехтер ажылдап турар. Оларның продукциязын чүгү Мөңгүн-Тайганың эвес, республикан өске-даа кожууннарында, оон туржук республикадан дашкаар безин чурттакчы садып ап турар. Чүгө дээрге Тыва Чазаның организастап эрттирип тура аңгы-аңгы делгелгелерге «Мөген-Бүрен» аяап-ла киржип, шаңналдыг черлер ээлеп, бодунуң бүдүргөн кылыглар делгеп турар, ону сонугарларны саны өскөн. Россия, Тыва чергел делгелгелерге ол ажыл-агыйының кижиле, эки түңнелдерни көргүзүп, бед шаңналдарны чаалап ап турары дээге ооң удуртукчузунуң шудургу хуу ажылының түңнели болуп. Ооң тодарг херечизи Москвага ийи удаа (2004 бо гаш 2011 чылдар) болуп эрткен делег чергелиг «Соңгу чүктүң эртинези» делегелгеге киришкеш; ийи катап Дээ шаңналын алганы. Кызылга болуп эрт турар малчыннар Наадымынга 2002 чылдан бээр киржип келгеш, «Мөген-Бүрен» КУБ 1-3 черлерден черле дүшпээн.

Даанган ажылындан аңгыда хөд-днийти ажылдарына идепкейли киржип чоруур Ө-С.А. Ооржактың бөүениң дургузунда кылып келген чаага үүлө-херектерин санап бижири черл болдунмас, бүдүн төөгү. Чүрээниң од доктаамал кыптыгып, бүгү бодун ажылынга, ажыл-ишти чонунга бердинге кижиниң дугайында чугаалаары-даа бижири-даа берге. 2011 чылда, Россия Президент соңгулдалары болуп турда, Ө-С.А. Ооржакты В.В. Путинни бүзүрөттүргөн кижизинге соңгаан. Оон ак сеткилдиг күүсеткен, Тываның чонуну чурттуң удуртукчузун барык бир үн-биле соңгаанынга Өшкү-Саар Аракчааевнаны кириген үлүү улуг. Оон аңгыда Россияны болгаш Тываның күрүнө шаңналдарын аңаа хөй удаа тыпсып келген. Оларның аразында «Хүндүлелдин Демдээ», «Күш-ажылчы алдар» орденнери, Тыва Республиканың Ордени, «Күш-ажылчы шылгарал» медаль бар. Ол ышкаш РФ-тин Көдээ ажыл-агый ямызының «Мөңгүн медалын» ол хөрээнде кадап чоруур, «Россияның эң эки кижилери» деп энциклопедияда ооң ады кирген, РФ-тин болгаш Тываның көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы.

Сырын хаттыг даглар аразына төрүттүнгөн, бодунуң бүгү назынын оон салгынынга эрттирип, ында чурттап турар чонга сеткилиниң ханызындан бараан болуп чоруур туруштуг ишти, эриг сеткилдиг ие, энерелдиг кырган-ава Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржак назы-хары улгады-даа берген болза, чүгүрүк аады мунупкаш, салгын-биле чарыштырып, ажыл-агыйының ужу-кыдыындан бээр хап, ону организастап чоруур. Мөңгө ишти ол ие-хөрээжен амгы үеде Күш-ажылдын Маадыры атка черле төлөптиг. Ол чүгүлө мээң бодалым эвес-тир, ону таныыр, бил-пир кижилер шупту ынчаар санап чоруур.

Хирлиг-оол КОНГАР, партия, совет болгаш ажыл-агый органның хоочуну.

941 чылдың март 12-де ТАР-ның Биче Президиумунун Чарлыын тургустунган Мөңгүн-Тайга кожунунуң төөгүзүңге 1950-жылдың эгези аар-берге бол-

• Мөңгүн-Тайга кожунунуң 75 чылынга

ЧОННУҢ САНАЛЫН БАРЫМДАЛААН

Мөңгүн-Тайга кожунуңа 50-жыл эгезинде коллективизацияны организастырып шыдаваан дарга-башкаруучу дүжүргөш, Бай-Тайга кожуну дүжүргөш, Ооң соонда Бай-Тайга кожуну дүжүргөш, Хемчик кожуну каткан. Бай-Тайга кожуну дүжүргөш, Хемчик кожуну каткан. Бай-Тайга кожуну дүжүргөш, Хемчик кожуну каткан.

Мөңгүн-Тайга кожуну 1953 чылда дүжүргөш, Ооң девискээрин, чонун аны, эт-хөреңгизи-биле Бай-Тайга кожунуң ын-талин аттыг (Бай-Тал) урнаны (Шуй) колхоз-хууштары киирген. Мөңгүн-Тайга кожунуң ын-талин аттыг (Бай-Тал) урнаны (Шуй) колхоз-хууштары киирген. Мөңгүн-Тайга кожунуң ын-талин аттыг (Бай-Тал) урнаны (Шуй) колхоз-хууштары киирген.

Берге чылдарда, 1956-декабрь 29-та Тыва облустуң удуртукчулары шийтири-биле айганы девискээринге орту тургускан. Ынчан музунуң бүгү чонунуң эрттиргеш, чоннуң сале колхозту «Малчын» и, дүшкен Мөңгүн-Тайга шупту девискээрин ыглап, колхозтуң төвү суур болур кылдыр. Колхозтуң даргазын аттыг колхозка ажил-Кула Ховалыгны, колхозинге Дембирел Бичел-визия комиссиязының а Чылбак-оол Хертекти-биле бадылаан.

Чылдың январь 1-ниң-биле чаа колхозтуң ыдыг турган: сарлык — 548; хой, өшкү — 49484 иштинде төрүүр мал ажил аъттары — 272. Эске 381 өг-бүлө азы иче кижилер бактаап. Оларның иштинде 33 чылгычы, 7 чолаачы, ист ажилдап турган. Шээр малы хөй болга-39 кижилер мал ажилыңа унган.

суму даргалап, совхоз директор-лап хөй чылдарда ажилдаан. Ол чылдарда Кызылдың көдзэ ажил-агый техникумунуң доозукчузу, тус чер чурттуг Демир-оол Доскаарны кол зоотехник кылдыр хүлээп алганы частырыг болбаан. Ол ажилгырын, тура-сорукуун көргүскөш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депута-дынга сонгудуп, «Малчынның» удуртукчузу бооп хөй чылдарда ажилдаан.

Баштайгы дарга Кула Ховалыг «Малчын» колхозтуң таваан салып, тудуг-суурну эгелзэн кижилер ол-ла болгай. Ажил-агый болгаш чуртталга тудугларыңа тууйбу бүдүрүлгези эң чугула деп көргөш, Бай-Талга ажилдап турган, тууйбу бүдүрүлгези-биле мергежилдиг Седен Кууларны ол чалап эккелген. Кыска үеде тууйбу бүдүрүлгезин туттуруп, ажилалга кииргеш, Дөң-Шөлдүң кызыл дойун тергелиг аъттар-биле сөөртүп, суурнуң херээжен чонун, чайгы үеде школачылар-ны эвилелдеп тургаш, тууйбу бүдүрүлгезин эгелзэн. Чаладып келген Седен Куулар биле ооң өөреникчизи Михаил Ховалыг чаа туттунган бажыңнарда печкалар-ны шалыпкын кылып турганнар.

Кула Бойдуевичиниң ажилдап турган үезинде суурга ийи аал чурттаар чуртталга бажыңнарын, ааш-чем складын, контора бажы-нын, электри станциязын туткан. Ол ышкаш Мугур хемниң куу дойу-биле ийи гаражты самандан тудуп кылганы солун төөгүлүг.

Дараазында чылдарда «Малчын» колхоз, совхозту Шыдыраа Саая (Мөген-Бүренден), Эрес-оол Хертек (Шуйдан), Демир-оол Доскаар (Мугур-Аксындан), Очур Салчак (Мугур-Аксындан), Богатырь Кошкар-оол (Өвүрнүң Торгалыгдан) удуртуп турар үеде сайзыралче угланган хөй ажил-дар кылдыңган.

Шыдыраа Кара-оолович колхоз төвү Мугур-Аксының чуртталга бажыңнарын туттуурарын уламчылаан, ясли-садты, чаа МТМ тудуун, столо-ваяны, электри станциязының чаа бажыңын, пилораманы ажил-лалга киирткен. Чаа пилорама ажилдап эгелзэн соонда ча-заныр мастерскаяның ажилы шуудаан. Колхозтуң ус-шевер чазаныкчылары Шуугулар Иргит, Пар-оол Саая, Каң-оол Хертек, Хүлөр-оол Саая, Мылдык Хомуш-ку олар тудугларга херек эжик, соңга рамалары дээш өске-даа чүүлдерни, бажың иштиниң эт-херекселдерин кылып турганнар.

Партияның дээди школазының доозукчузу Эрес-оол Хертек 1966-чылда колхоз даргалай бергеш, Мөңгүн-Тайганы аңгы кожуну кылдыр тургузар дугайында айтырыгны бир дугаар көдүрүп үндүргөн.

Демир-оол Доскаар колхозту удуртуп тургаш, сүт-биле уруглар албан черлерин хандырып со-рулга-биле Би-Хемниң «Кызыл тараачын» колхозундан сүткүр тараачыны 32 инекти садып эк-келгеш, Мугур-Аксы суурга сүт кукнязын аядып, сүт, кефир-биле кожунуң уруглар албан черлерин хандырып, ажилды шуудаткан чүве.

«Малчын» совхозту Очур Салчак директорлап турган чыл-

дарда тудуг ажилын сайзы-радыры-биле Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейге ыяш белеткээр участокту Чадаананың ыяш ажил-агый чери, кожунуң удур-тулгазы-биле дугуржуп тургаш ажиткан. Ооң бригадиринге ар-га-дуржулгалыг Кула Ховалыг-ны томуйлаан. Ажил-агыйжы, шимченгир тудунгур дарга ыяш белеткээр участокту кыска үеде тургускаш, ажил-агыйын сайзы-раткан. Хөндөргейге машиналар тургузар гаражтыг, столоваялыг, хауан азыраар черлиг, ажилчын-нар чурттаар ниити чуртталга бажыңныг, электри станциялыг, пилорамалыг, тускай машина-техникалыг «Малчын» совхозтуң база бир улуг бүдүрүлгези долу күчүзү-биле ажилдап, Мөңгүн-Тайга кожуну тудуг материал-дары — манзалар, ыяш-биле хандырып шыдаан.

Алыс-ла Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл огу Х.Б. Кула «Малчын» колхозтуң тургузукчузу бо-лурундан аңгыда, бүдүн Мөңгүн-Тайгага балалбас исти арттырып каан. Даргавыстың ажи-төлү кожунуң хөгжүлдесинге үлүг-хуузуң киирип, ам-даа кожунда чурттап чоруурлар. Мугур-Аксы суурнуң бир кудумчузу Х.Б. Куланың ады-биле адааны черле чөптүг.

«Малчын» совхозтуң дирек-торунга Богатырь Кошкар-оолдун ажилдап турган чылдары төөгүгө арткан. Ол ажил-агыйны удур-туп эгелзеш-ле, автопарк, тудуг, мал ажилында байдалды ханы анализтеп, ажилдың органи-зациязын чаартып, хову, чер ажилыңче онза кичээңгейни угландырып, чаартылганы диди-ни-биле эгелзэн. Кожуун дарга-ларыңа: «Таанда Мугур, Каргы хемнерниң белдиринге чурттап тургаш, сугарылга чок, суурнуң чаагайжыдылгазы, тараан ыяш чок олурарга тааржыр бе. Мугурдан буга суун суурже бадырып болур мен. Чүглө мени деткиңер, бүгү чоннуң күжү херек» — деп чугаалап турганын дыңнаан мен.

Ынчалдыр Мугур хемден буга-суу казып үндүрер черни шинчилеп, демдеглээш, 6-7 км хемчээлдиг черге ханы чоогалар-ны, кадыр белдерни, хавактарны кежилдир буганы кастырып тур-гаш, суурнуң шупту кудумчулары сугаттыг кылдыр сугну бадырып эккелген дарга. Ол буга суун чон «Кошкар-оол бугазы» деп адап, ам-даа ажилдап турар. Ынчан-гаш Богатырь Самбуевичиниң кылдырган ажилы уттундурбас бооп арткан.

Шынап-ла, кожун төвү Тээли-биле аргыжары, амыдыралдың хүн бүрү айтырыгларын ший-тирлээри, Бай-Тайга кожунуң удуртулгазыңа, чурттагы чонга кончуг таарымча чок апарган. Тээли биле Мөңгүн-Тайганың аразы ырак, кадыр-берт даглар, каш-каш арт-сыннар таварыштыр аргыжары чонга, удуртукчулар-га бергедеп келген. Ынчангаш кожунуң чону, ынчангы «Малчын» колхозтуң удуртулгазы ко-жууну катап тургузарын дилзэн чагааны СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С.К. Токанын, СЭКП ТК-ның бирги секретары Н.С. Хрущевтуң аттарыңа чо-рудуп, бистерге, ынчангы чүглө 10 класс дооскан оолдарга орус

дылга хол-биле бижидип турган-ыңа база киришкен мен. Ол үеде бижик парлар машина безин чок, бистиң эң-не чараш бижири, чургуур эживис Чудур Салчакка бижиткеш, ол-ла до-раан чоргузуп турганывыс уттун-дурбас.

1962 чылда С.К. Тока дарга ук айтырыгны чон-биле сүмележи-п көөрү-биле Мөңгүн-Тайгага сур-гачылап келгеш, чон-биле ужу-рашкан хуралга база олурушкан мен. Ол хуралга Тока дарга сөс алгаш:

— Хүндүлүг арат-чонум, силерниң дилзээрни шийтирлээр-и-биле сүмележири дээш келдим. Негелде езугаар кожун тургуза-рыңа девискээри, чурттагы чону четчир-даа болза, ол девискээрге оода-ла ийи ажил-агый турары-биле бо айтырыг шийтирлеттин-мейн турар чүве. Бай-Тайга-биле чер аразы ырак, аргыжары берге, удуртулгага, амыдыралга шап-тыктыгы шын. Ынчангаш силерге сүмелзээрим болза, девискээри чоок, кожа чыдар Өвүр кожунга каттышсыңарза кандыгыл, бир эвес чөпшээрээр болзуңарза, Өвүрнүң райкүүском даргазын эдертип эккелдим — дээш, кара хром идиктиг Сакты Сюрюн деп дарганы таныштырды. Ынчан чүвени эки сайгарар, хоочун, ат-алдарлыг колхозчуларывыс Шокшуй Салчак, Михаил Көже, Биче-оол Донгак, Арагайты Саая болгаш өскелер-даа ол айтырыг черле болдунмас, чонга таарым-ча чок, аргыжарда моол кызы-гаарын таварыыр, чону-биле база билишпес, танышпас бис, ооң орнунга тараа-быдаазын алчып-бержи, азыражып келген Бай-Тайгавыс-ла дээр, черле биске бот-башкарны аңгы кожун тургузар айтырыгны шийтирлеп бээрин дилеп тур бис дишкеш, чөпшээрешпээр.

— Бо девискээрге база бир ажил-агыйны тургузар аргазын партия обкомунга, Сайыттар Чөвүлелинге өөренип көөр бис — дээш, Тока дарга чоннуң саналы-биле чөпшээрешкен чүве.

1965 чылда Мөген-Бүренге аңгы колхоз организастары-биле ажилды эгелеп, чаа колхозтуң чер-девискээрин, кызыгаарын тодарадып, күш-ажыл кылып шы-даар кижилерин, мал-маганын, кол хөреңгилерин санап, түңнээр комиссияны тургускан. Ол комиссияның кежигүнүңге ки-рип, улуг ажилга үлүг-хуумну база киирдим. Комиссияның ажилының түңнелин «Малчын»

колхозтуң парткомунга, баштаар черинге, суму чөвүлелинге чуга-лашкан. Оон бүгү колхозчуларның хуралыңа бадылааш, Кашпы хемниң оң талазындан ыңай Мөген-Бүрениң бүгү девис-кээрин ында турар мал-маганы-биле кады бээр, малчыннар болгаш өске-даа ажилчыннар боттарының күзели-биле чаа кол-хозка кирер, машина-техниканың эң-не чаазын, кол хөреңгилерниң 70 хуузуң бээр деп шийтирлээш. Ынчалдыр 1966 чылдың июнда «Мөген-Бүрен» колхозту аңгылап тургускан. Колхозтуң бирги дарга-зыңа дуржулгалыг малчын Чу-гур-оол Тарын-Базыр соңгуткаш, ажил-агыйны уштап-баштап шуудаткан.

Ынчаар аңгы кожун тургу-зарының негелдесин езугаар Мөңгүн-Тайгага ийиги «Мөген-Бүрен» колхозун тургус-каны-биле, колдуунда «Малчын» колхозтуң баазыңа 1968 чылдың октябрь 28-те Мөңгүн-Тайга кожуну катап тургускан болгаш күрүне албан черлери — СЭКП райкому, күүсекчи комитет база комсомол райкому ажил-дап эгелзэн. СЭКП райкомунуң бирги секретарыңа Сүт-Хөлдөн Ондар Норбу-Самбуевич Шаг-дыр-оолду, райкүүском дар-газыңа «Малчын» колхозтуң даргазыңа ажилдап турган Эрес-оол Сюрюнович Хертекти, комсомол райкомунуң бирги секретарыңа бо одуругларның авторун соңгаан. Улаштыр пар-тия райкомунуң, райкүүскомунуң килдистерин, күрүне, ажаалга банкыларын, милицияны, суд, прокуратура органнын тур-гузуп эгелзэн, чаа тургустунган кожунуң ажил-амыдыралы шуудаан.

Үдеп турарывыс 2016 чыл Мөңгүн-Тайга кожунуңа үш дак-пыр юбилейлиг чыл болган — кожун тургустунганындан бээр — 75, колхоз, совхоз тур-ган, ам күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери — «Мөген-Бүрен» — 50, «Малчын» — 60 чыл бол-ганын демдеглээш. Хөй чылдарда ажилдаан төрзөн кожунуңуң бүгү ажил-ишчилеринге чо-ргаарланып, чаа үнүп орав 2017 чылда ам-даа холу дыңзыг ажилдаарын, чедишкенин күзедим.

Эрес-оол СААЯ, ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы, 1968-1992 чылдар-да Мөңгүн-Тайга кожунуң удуртукчуларының бирээзи.

● Кижилер болгаш чылдар

УЛУГ ЭРТЕМДЕННИН ХОВАР ШИНЧИЛЕЛИ

2016 чылдың декабрь 21-де төөгү эртемнеринин доктору, Россияның социал эртемнер академиязының чингине кежигүнү, Тыва Республиканың эртеминин алдарлыг ажилдакчызы Юрий Луджапович Аранчинның 90 харлаан ою болур. Ол 27 чыл дургузунда эртем делегейинде тываларның төөгүзүн, дылын, үндезин болгаш сагыш-сеткил культуразын шинчилээр, эртем бодалының төвү бооп сурагжаан Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтун билдилиг удуртуп, ажилдап чораан (амгы үеде – Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институту (ТГТШИ)).

Ю.Л. Аранчин хей санныг эртем-шинчилел болгаш өөредилге номнарын, эртем болгаш публицистиг чүүлдерин – ниитизи-биле 100 ажыг ажилдарны бижээн. Оларның аразында ооң эртем оруунда кол ажилдарының бирээзи – «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп ному онза ылгалып турар. Ук ажилды төрзүн институту 2011 чылда, ооң 85 хар харлаан оюнда, эртемденнин арттырып каан бижимелдерин чыып тургускаш, ном кылдыр чырыкче үндүргөн.

Ю.Л. Аранчинның бо ховар ажылы тыва чоннун төөгүзүнге хамаарышкан эртем-публицистиг аян-биле бижиттинген шинчилели бооп турар. Ол тыва чоннун бурунгу үелерден эгелээш, Тываны (ынчан – Урянхай край) Россия күрүнезинин протекторатынче киригенин чарлааны 1914 чылга чедир төөгүзүнүн тарамык турган барымдааларын чыып, каттыштырып шыдаан. Ук ажил төөгүнүн маргыштыг талаларынче бүзүренич көрүш болбушаан, моон соңгаар эртем шинчилелдеринге болгаш Тываның уран чүүлүнүн чогадыкчы дилээшкенинче чаа делгемнерни ажадып турары чигзин чок.

Ю.Л. Аранчинның (1926-1997 ч.ч.) амыдыралының болгаш эртем ажил-чорудулгазының дугайында эге сөстү ооң төрзүн Тывазына, чонунга болгаш төрзүн черинин төөгүзүнге бердинген бүдүжүнүн мурнунга мегейип чоруурлар – филология эртемнеринин доктору, РАЕН болгаш РАСН-ын академиги, ном үнүп турар үеде ТГТШИ-ниң директору К.А. Бичелдей база төөгү эртемнеринин кандидаты, ол үеде ТГТШИ-ниң төөгү секторунун эртем ажилдакчызы А.К. Канзай бижээнер. Эртемденнин 1992 чылда хол-биле бижип дооскан хевирин А.К. Канзай база ук чүүлдүн автору ном кылдыр парлап үндүреринге белеткээнер. Шылгараңгай тыва төөгүчү Ю.Л. Аранчин хей чылдар дургузунда чорудуп келген ажилдарын түңнээш, тыва чоннун балаттынмас оруунун иле демдектеринин дески тода чадазын чыскаап тургускан. Ол оруктун өзек-тавак талалары «Ук төөгүвүс», «Алдан-Маадырлар», «1911-1912 чылдарда Тывага национал-хосталгалыг шимчээшкин», «Хааныг Россияның протекторатының адаанга Тываның киргени» деп эгелер аттары-биле демдеглеттинген.

Автор номунун «Алдан-Маадырларның тура халыышкыны» деп бирги кезээнде сагыш-сеткилге өттүр дээп кээр «Кайың тыптып келдиң, Тывам? Салымың кандыг чоржук?» дээн чидиг айтырыглары-биле номчукчуларның ки-

чээнгейин хаара тудуп, ханы бодамчалыг хөөн кирип турар. Тыва нацияның чер-делегейге тарап, укталып тывылганының дугайында төөгүлерни сайгарып, ооң ук-аймактарының болгаш социал-ниитилел тургузуунун дугайында түңнелдер солун болгаш бадиткалдыг.

Дараазында эгеде XIX-ку чүс чылда, Тыва Цин империязының чагыргазына турар үеде, Тываның төөгүзүндө маадырлыг болуушкун – тыва араттарның 1883-85 чылдарда тура халыышкынынга хамаарышкан, төөгүлүг барымдааларга, моол, кыдат, орус дылдарда архив документилеринин сайгарылгазынга база ол кадыг-дошкун чылдарның херечилеринин болгаш оларның ажы-төлүнүн чугааларына үндээлзэн бүгү талалыг шинчилели номчукчуга шыңче көөрүн сүмөлөп турар. Ю.Л. Аранчин ол үеде чонну хөлүн эрттир ядарал-түределге болгаш кызыгаар чок базындырыг-дорамчылап чедирген дарлак-чыларга – маньчжур-кыдат чагырганың тыва, моол дүжүмөттеринге удур эң эрес-дидим тыва эр улустун – кайгалдарның тура халыышкынының чылдагааннарын болгаш боттук үндезинерин ажадып турар. Автор хей санныг медээлекчилеринин херечилелдеринге даянган, араттарның чайгаар көдүрүлген демиселинин эгелээзинин кол чылдагааннарын түңнел үндүргөн: «Тыва араттар манчы, моол, тыва феодалдарга, чазый садыгжыларга үптөдип, базындырып, ядаралдың качыгдал-човалаңын көрүп чораан... Дүжүмөттериниң адының дуогуларының, кымчызының даажы чиптес турган... Чер болганга-ла уе-човуур, ыы-сыы, каргыш-хилег... Арбан, суму аразына аалдар кезип, колданып чоруур кижилерни «кара дээринге кагдырган кара тоянчылар» деп чектеп, дорамчылавышаан, бай-шыырак улус оларны кам-хайыра чокка кулданып, кара дерин төп, балдырының эдин шалып, ханын соруп чораан...».

Хей санныг архив материалдарын шинчилээнинин ачызында ол үениң эрге-чагыргазының «Алдан дургун» деп адап кааны араттарның тура халыышкыны херек кырында канчаар болганы езулуг шыны-биле тодараткан кестүп келген. Ол демиселдин бетинде-ле дарлакчылар-биле тура тутчуп, базындырган яды чонга болчуп чораан экер-эрес эрлер турган: ол болза Салчак Ширинең, Кара-Чода, Сарыг-Самдан, Эрен-Хөө болгаш өскелер-даа.

Номнун үнелиг шынары – шинчилет-тинип турар болуушкуннарже болгаш оларның уjur-утказынче ханылап киргени болур. Таңды-Урянхайның чагырыкчылары – Дүгер үгер-дааның, кожууннар чагырыкчыларының чагаалары, байысаалгаларының бижиттинген арыннары, тура халаан маадырларның ырлары болгаш өске-даа документалдыг материалдар кирген. Автор тура халыышкынын кол киржикчилери – 68 араттың аттарын ылавылап, тодаргай даңзызын тургускаш, ук болуушкуннарга ниитизи-биле 300 ажыг кижиги киришкенин илереткен. Араттарның баштыңнарын тос-эрээ деп кижиги шыдажыр аргажок каржы-дерзии ялага таварыштырып хилинчектээш, адак соонда баштарын одура кескеш, бедик адагаштар баштарына аскылап каан турган. Оларны аар-берге өлүм манап турарын билзе-даа, сеткил-соруу сыныш чок тура халаан маадырларның шимчээшкенин

сөөлзүредир «Алдан-Маадырларның тура халыышкыны» деп эде адаан. Тываның төөгүзүндө кээргел чок чүс чылдың аар-бергезинин болгаш сагыш-сеткилдин хосталгазын база чөптүг чорукту доктаадып тургузарының дугайында бодап номну өттүр эртип турар. Ук тура халыышкынын барымдааларын сагыш-сеткилге аарышкылыг кылдыр, бүзүрелдиг болгаш дорт ажадып көргүскеш, автор амгы салгалга: «Тыва чонум! Маадырларның аттары бо-дур, сактып ап, чүректерге кадагалап чоргаар-ланып чор, чаа салгалдарга сагызын дег дамчыдып берип чор!» – деп чагып турар.

Шинчилелдин «Шиитпирлиг базым» деп ийиги кезээ тыва чоннун бүдүн чартык чүс чыл дургузунда үргүлчүлөп келген маньчжур-кыдат дарлалга удур национал-хосталгалыг шимчээшкенин тураскааткан. Маньчжурларга удур шимчээшкин Тывага 1911 чылдың 12 айда кыдат бүүзе садыгларны үрей ша-варындан эгелзэн. Бөдүүн араттар кыдат чиижең хөөчүлерни Баян-Кол, Таспы, Хем-Белдири, Чаа-Хөл, Чадаана, Эрзин, Тес-Хем, Таңды, Каа-Хем, Би-Хем, Өвүр девискээрлеринден үндүр сывыртапкан-нар, а Өвүрнүн Бора-Шай биле Дус-Дага база ол ышкаш Чадаанага чепсектиг үскүлежишкенин болган.

Автор тыва кожууннарның чамдык дүжүмөттери, ылаңгыя Даа кожууннун чагырыкчызы Буян-Бадыргы, кыдат садыгжыларга болчуп, оларны камгалаар таңыылдар болгаш шаажылакчы отрядтар тургузуп, туттурган араттарны эттеп-эридеп тургаш, байысаап, хилинчектеп турганының дугайында барымдаалыг материалдарны хей-биле кирип турар. Буян-Бадыргы бодунун шерин-биле кыдат садыгларны күске чедир камгалааш, 83 кыдатка Россия девискээрин таварыштыр чуртунче дезип чанарына дуздалашкан.

Национал-хосталгалыг шимчээш-кин 1812 чылдың август 6-да тыва араттарның моол шивээ-хоорай Кобдону (тив. Хомду) кыдат шериг гарнизонундан хостаарына киришкени-биле доо-зулган. Ю.Л. Аранчин Хомду шивээзин хостаарына киришкен тыва араттарның даңзызын тодараткан – оларның саны 675 кижиге болган. Ук тулчуушкунга ниитизи-биле үш муң моол болгаш тыва дайынчылар киришкен. Маадырлыг чоруу дээш элзэн хей дайынчылар эрге-дужаалдар болгаш хүндүлүг аттар-биле шаңнаткан. Автор бо болуушкуну Тываның оон соңгааргы төөгүзүнге канчаар-даа аажок улуг салдарлыг, ханы уjur-уткалыг им-демдек шынарлыг болуушкун деп санап турар.

Номнун «Урянхай айтырыын» болгаш 1914 чылда Урянхай крайны Хааныг Россияның протекторатынче киригенин шинчилеп турар сөөлгү эгези онзагай солун черни ээлеп турар.

Тываның төөгүзүндө бо чугула болуушкуннарга автор бодунун номунда ылавылап тодараткан үндезин боттук, чөптүг шынын тайылбырны берген.

Кайгамчык чарт, тода болгаш сүүзүнүг дыл-биле бижиттинген бо ном амгы үениң тыва дылдыг номчукчуларының болгаш келир үениң салгалдарының үстүп чиптес кичээнгейин чаалап ап, үнелиг ному бооп артып каары чигзин чок.

Ю.Л. Аранчинның бодунун төрзүн чуртунун төөгүзүнге, бистиң ада-өгбевиске канчаар-даа аажок бедик хүндүткел амгы болгаш келир үениң салгалдарына чүрээниң ханы-зындан кыйгы-сөзү национал бот-медерелдин болгаш чоргааралдың илередишкенинин чайынналчак кичээ болур. Шылгараңгай эртемден Ю.Л. Аранчинның шинчилели ниитилелдин сонургалын хаара тудуп, төөгүнү бүгү талалыг угаап билип аарына улуг уjur-дузалыг черни ээлеп, чоннун угаан-медерелинге, сеткил-сагыжына төлөптиг черни кезээ шагда ээлеп артар дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Людмила МИЖИТ,
ТГТШИ-ниң эртем секретары,
филология эртемнеринин кандидаты.

● Улусчу ужу

ЧАҢЧЫЛ ЧАРАШТ, ЧОРГААР, КИЖИ ЭКИДЕ – ДЬ

Аалга кирген кижиге аяк эри-
рар ... (үлегер домак).

Тыва кижиге кончуг хүндүлээчел, нар езулал эрте шагдан бээр туруп, Таныыр-даа, танывас-даа кижиге өгте болза, ону албан шайладыр, ашкара герер. Келген кижиге аякка шайны кийи холдап сунар, чамдыкта солагай адыжын оң холунун шенээниң адаан гаш, оң холунда аякта шайын келген сунар, хөнекте шайын ол кижинин чы салыр.

Ада-иёмниң бөдүүн, хүндүлээчел бо-ла сактып кээр мен. Өгте кижиге, «Өрү-өрү» деп, дөрже чалаар, каж эжик аксынга тургузуп туруп бербе өззэн болза, чанында кожоларына мүннү, дүлген ээтти салыр, өгте ол улуг-бичии кижилерге шуптузунга чед ээтти салыр, кады быдаалаар.

Авам сарыг тыва шайын хайынды улуг хөнекке долдур куткаш, улуг долдур амдангыг хуужуурларны быж өг хөлегезинге салгаш, мени кожала айбылаптар: «Уруум, баргаш, шайдан алыңар деп чалап көрөм». Кожалар (жен улус) авамның далгандан быж чеминиң чагаайын мактап, канчаар кыл сонуургаарлар. Кара-Сугга экспедиция геологтар чай болурга бо-ла кээрлер, кээрге, авам, ачам чула-ла шайладыр тедир. Ачавыс орус дылга арыг чуга болгаш, оларның-биле аажок хөөрежи

Алды чыл бурунгаар школаларга класстан эгелеп чаа федералдыг күрү өөредилге стандарттарына класстан каар өөредилге-кижизидилгелиг кичэ эрттирип эгелээни уругларга ажы оларның мөзү-шынар сайзыралына лыг. Ындыг кичээлдериниң бирээзин «Ужурлар» 1-2 кл., 3-4 кл. деп Г.Д. Сунд өөредилге-номчулга номунга даянып эрери таарымчалыг. Ында «Өгте (баж келген кижини хүлээп алырының уjurл деп эгеде аалчыны уткуурун, мендилеж чалаарын, аяк-шайны сунарын, чугаал рын, үдээрин кончуг таптыг айтыткан. Дзында «Бичии кижиниң өске өгже (баж квартираже) кирерде сагыыр уjurл деп эге улуг утка-шынарлыг. Бистиң өгбелеривистиң чагаай чаңчылдар даянып алгаш, амгы үениң сайзыра уругларына таарыштыр эрттирер «Ужурлар» кичээлдерин уругларның үеде культурулуг, бедик мөзү-шынарлыг болурун сомалап бээр.

Класстың удуртукчу башкызы болуп гаш, өөреникчилериниң бажыңнарын ке оларның өг-бүлезинде байдалын сом гап, кандыг-бир дузаны кадарын кызы чаңчылдыг чораан мен. Бир катап кыр авазы, кырган-ачазы, авазы-биле чурт орар оолдун бажыңына кире бээрим мени дөрже-даа чалавас, сандан-даа сап улус болду, эжик аксынга-ла чугаала кааптывыс. Ол бажыңче бир дугаар кичим ол. Сөөлүндө эскерип чоруурумга, кырганнарның улгады берген ажы-төлде база шак-ла ындыг, хүндүткел езулалы бес улус чораан. А бир өске аныяк өг-бүт кире бээримге, ал-боттары, ажы-төлде аажок хүндүлээчел болдулар.

Школага ажилдап чораан үелерим Б.О. Казырыкпайның «Эр чол» деп номун элээди оолдарга конференцияны (инте национал школа) тыва-орус дыл кырын эрттиреримге, оолдар аажок сонуурга айтырыгларны салып турдулар. «Кыста бүдүжү» деп мөзү-шынар кичээлин элээ уругларга чорудуп турдум.

Бээн, кунчуун шайлаткан кенни узуннызылыг болур дижир. Улуг назылыг кырган шайлаткан өгнүң ажы-төлү төрөлзирек болгаш эштиг-өөрлүг болур дижир.

Тыва чонум хүндүлээчел, Дылы безин эптиг, чымчак. Эрткен-душкен кижилерге Эжиктери ажык турар. (Өлчей-оол Могош).

Галина БУРБУЧУ,
хоочун башкы,
Элегес-Аксы школалыг

АЛДАРЛЫГ ТРЕНЕРГЕ ТУРАСКААДЫП...

Танды кожуунун төвү Бай-Хаак уруунун чаа ажиттыган спорт ордунга хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, РСФСР-ниң алдарлыг тренери Валерий Оюнун чырык адынга тураскааткан бичии оолдар аразында болгаш хууда бирги чер дээш хостуг хүрешке I дугаар республика эргелиг маргылдаа болуп эрткен.

Валерий Маадыр-оолович бодунун хостуг хүрешке республиканың болгаш ССРЭ-ниң шыырак дээн мөгелериниң бирээзи, бүгү ССРЭ-ге ат-сурагылы, хөйге билдингир тренер чораан.

Ол Тыва АССР-ниң, Сибирьниң болгаш ыраккы Чөөн чүктүн, «Буревестник» эки тура спорт ниитилелиниң, ниң чоннарының Спартакиадазының орну. Валерий Маадыр-оолович — хостуг хүреш мөгелеринден делегей аңа бир дугаар эң бедик спортчу мөгелерни чедип алган мөге, хостуг ССРЭ-ниң, Европаның чемпи-легей Кубогунун база делегей надының мөңгүн медалының, ниң «Улустарның найыралы» эдилекчизи, ССРЭ-ниң ал спорт мастери Александр уң тренер-башкызы. Республи-уш-культура болгаш спортту, хүрешти сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу, ак сеткилдиг, кай ажилы дээш Валерий-оолович ССРЭ-ниң болгаш республиканың «Шылгараңгайлы дээш» деп медалдары-наткан.

Республика чергелиг бо улуг маргыл-кожуундан 220 бичии мөгелер-башкының удуртулгазы-биле ишкен.

Маргылдааның ажыдышкынынга ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш спорт сайыдының бирги оралакчызы Буян Биче-оол, Олимпийжи курлавыр училищезиниң директору Александр Доржу, ТКУ-нун күш-культура кафедрасының улуг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидаты Эргелээр Ондар, Валерий Маадыр-ооловичиниң өөнүн ишти Валентина Оюн, уруу Алдын-кыс Оюн болгаш өскелер-даа бичии мөгелерге, тренер-башкыларга байыр чедирип, спортчу чедишкinnerни күзээш, ат-алдарлыг тренер Валерий Маадыр-ооловичиниң дугайында чылыг-чымчак сөстөрни чугаалааннар.

Бичии мөгелер хевис кырынга тиелелгеже чүткүлүн көргүзүп, чараш аргаларны ажыглап, аваангыр хүрешкениниң түңнелинде команда талазы-биле бирги черни Улуг-Хем кожуунун мөгелери бүзүрелди-биле чаалап алган (тренерлери Буян Белек, Шолбан Серээ, Алексей Анайбан). Ийиги черге Би-Хем кожуунун (тренерлери Шораан Тюлюш, Дмитрий Тюлюш), үшкү черге республиканың кадет корпусунун

Спорт • спорт • спорт

мөгелери (тренери Кара-Хаак Бадан) төлөптүг болган. Тиелекчи командага Кубокту Валерий Оюнун уруу Алдын-кыс Оюн тывыскан. Шаңналдыг чер алган командалар база шаңнадып, мактаткан.

Хууда бирги чер дээш маргылдааның 24 килге Белек Алдын-оол (Танды), 26 килге Каң-оол Монгуш (Улуг-Хем), 29 килге Каң-Болат Дамба (Эрзин), 32 килге Шевер Адыг-Тюлюш (Улуг-Хем), 35 килге Ачы Мортуй-оол (ОКШ), 38 килге Анатолий Кызыл-оол (Чеди-Хөл), 42 килге Алим Тойдонов (кадет корпусу), 46 килге Сайын Хомушкы (Би-Хем), 50 килге Откун Хомушкы (Барыын-Хемчик), 54 килге Отчугаш Наажап (Кызыл кожуун), 58 килге Чингис Ооржак (Каа-Хем), 63 килге Хүлер

Тюлюш (Улуг-Хем), 69 килге Түмен Куулар (ОКУ) чемпион болганнар.

Сурагылы мөге, РСФСР-ниң алдарлыг тренери Валерий Оюнун чырык адынга тураскааткан бо маргылдааны ТР-ниң спортчу хүреш федерациязының президенти Р.Н. Наважаптың, Танды кожуунун чагырга даргазы С.Ч. Ондарның база ко-жуун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи В.В. Бүрбүнүн, Олимпийжи курлавыр школарының директору Александр Доржунун, республиканың уругларның болгаш элээдилерниң спорт школарының директору Владимир Тюлюштуң, Валерий Оюнун өөнүн ишти Валентина Оюнун, уруу Алдын-кыс Оюнун болгаш өскелерниң-даа деткимчези-биле бедик деңгелге эрттирген.

Сергей ОЮН.

Бай-Хаак суур, Танды кожуун.

Тываның мөгелериниң chedишкinnerи

Декабрь 8-11 хүннеринде Улан-Удэ хоорайга Сибирь Федералдыг округтун бирги чери дээш самбога маргыл-даа болуп эрткен.

Аңаа Тываның мөгелери киришкеш, көскү чедишкinnerлиг болган. 18 харга чедир мөгелер аразында Буян-Херел Санаа 56 килге үшкү черни, 87 килге Күнзе Сонам-Ондар база үшкү черни ээлээн. 18-20 харлыг мөгелер аразында 90 килге Баасан Баткар хүлер медальды чаалап алган. Улуг самбистер аразында Айдамир Докпут (57 кил) ийиги, Артур Ондар (57 кил), Сурен Со-нам-оол (62 кил) үшкү черни ап, шаңнатканнар.

Бо улуг маргылдаага шаңналдыг чер алган самбистер 2017 чылдың февральда Россияның бирги чери дээш маргылдаага киржир эргени алган.

База бир солун медээ — хөйге билдингир хоочун мөге Иван Хураган Иркутск хоорайда Олимпийжи курлавыр училищези-биле дзюдога 6 тыва оолду белеткээр керээни чарганы-дыр. Ынчангаш чедишкinnerни күзеп каалыңар.

ТКУ-да сайзырадып эгелээн

Красноярск хоорайның фектованиеге ажык Кубо-гу дээш болган маргыл-даага Тываның күрүне университетиниң команда-зы киришкен.

Тывада спорттун бо хевир чаа-ла сайзырап турар-даа болза, команданың кежигүннери Херел Монгуш, Белек Дундуй-оол, Айыраа Базыр, Доржу Хо-валыг багай эвес түңнелдерни көргүскен.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

ынның» сылдызы» мөөрейге

БОЙДУЗУ КААС БОРА-ТАЙГАМ

• Чурумал

Бора-Тайга — Тываның база бир чараш чурумалдыг булуну. өл кожуунда онзагай төөгүлүг тарның бирээзи, «Сүмбер» колхозтун төвү. «Сүт-Хөл» а турар шагда, Сүмбер-Уула ар шагда...» деп тоолдарда эгелээри анаа эвес, ханы ут-Төрээн чери, төрөл чону кижиге эң-не чоок, эргим болгаш боор.

Бойдустун төлү. Бойдусту камжи бүрүзүнүн херээ. «Чер — ие, да» дээр болгай. Тывавыстың дузу кайгамчык онза, айдыс-аңне, кулчаның чыды чайгаар-ла килди сергедип кээр.

Айга суурнун чоогунда Ак хем р, калбак ногаан арга-арыгылы, болгаш «Ленин» деп улуг ак эле бижиттинген төөгүлүг даг-инчилер дег динчипкен чыг-г, кудумчуларын дургаар терек, чодураа чараш хевир кириген, ан буга-сугларлыг. Ооң девис-эм шынарлыг аржааннарлыг, уларында арбай-тараа чалгып та-таңдызында хөй аң-меңниг, иг. Шаажанда ак сүт ышкаш, таңныг Сүт-Хөлдүг, кайгамчык дустуг байлак суурувус.

Бойдус чурумалының онзагайы-биле ыңдыг ийикпе, Бора-Тайга турисчи суур болуп турар. 1967 чылда биология башкызы Борбак Аныянович Ооржак, уран чурулга башкызы Алексей Алдын-оолович Ховалыг (олар ам бистиң аравыста чок) оларның удуртулгазы-биле школаның бирги турисчи следу болган. Туризмниң черниң уг-шин тывар хевирге республикада баштайгы спорт мастери, делегей чемпионаның хүлер медалының эдилекчизи Шораан Алексеевич Ховалыг биле Москвада туризм болгаш спорт академиязының доозукчузу Байыр Дадар-оолович Куулар ук школаның доозукчулары. Оларның башкызы Алексей Алдын-оолович Ховалыг. Ол туризмниң хоочуну, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы. 1994 чылда Алексей Ховалыг кожуунга туризмниң чурт-шинчилел ажилдарының төвүн тургускан.

Бора-Тайга школазы «Экологтук туризмниң школазы» деп төлөвилелди камгалааш, Россия школаларының тиелекчилериниң бирээзи болганы таварылга эвес.

Бис школыны 1980 чылда дооскан бис. Москвага Олимпиада болуп турган төөгүлүг, уттундурбас ныл. Клазывыс башкызы (ам аравыста чок) Мария Салмаковна Ооржактың солун кичээлдер, яңы-бүрү

темалыг класс шактары, кайгамчык кежээр-лер, спортчу оюннар эрттирип турганын сактып чоруур бис.

Школачы чылдар дыка-ла хөглүг, солун, уттундурбас үелер. Чылдың-на бойдус чурумалдыг Сүт-Хөлүвүске походтаар чаңылдыг турган бис. Башкыларывыс-биле ийи-үш хонук аян-чорук кылып чоруптар бис. Класстарның чедер маршруттары шупту аңгы-аңгы болур. Хөйге чедир орукка чорааш, анаа-ла кылаштажып чорбас, эрткен черлеривисти шинчилеп, аттарын демдеглелында кандыг кат-чимис өзүп турарыл, арга-эзиминде кандыг аң-мең барыл доозазын демдеглээр база орукка

кандыг кижилерге, кым деп малчыга ужурашканыл, оларның солун чугаазын бижип демдеглээр турдувус. Ол база дыка солун ажыл. Төрээн черивистиң бойдузун камгалап, кадагалаарына, ону ханызы-биле билип, өөрениринге улуг идигни берип турган. Сөөлгү хүнде, чанарда, бүгү класстар Сүт-Хөлүвүс кыдынга чыгып келгеш, спортчу оюннарны, мөөрейлерни кончук солун эрттиргеш, арыг агаар-бойдустуг хөлүвүске агаарлап, дыштанып, мага хандыр ойнап-хөглөп алгаш, чаныптар турдувус.

Лориса СААЯ.
Ээрбек суур.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

• Чүдүлгө-сүзүүвүс

ХӨЙ АКША АПТАРЫН
БОДАП ЧОРУУР

Тыва улус ук-төөгүзүндөн оран-делегейинге, чер-чуртунга чүдүп, аржаан сугларын дагып, шажын-чүдүлгезин шын сагып чораан.

Тывага хувискаал өөскээн үелерде хүрээ-дуганнарны узуткап-үредеп, лама башкыларны тарады сывыртап, шөлүп, хамнарны хоруп турган. Эрткен вектин 90 чылдардан эгелеп шажын-чүдүлгени катап тургузуп, хүрээ-дуганнар чер-черлерге туттунуп, хамнар ниитилели чонга ажык-дузазын көргүзүп эгелеэн.

Бо хүннерде лама башкылар, хам чаяачылар кандыг байдалда чонга ачы-дуза көргүзүп чоруурлук? Кудай-дой, хар харлаан эрттирер ай-хүннү, чаш уруг төртүтүнгенде ооң адын адаарда, лама башкылардан азы хамнардан айтырар апарган. Аарыг кижини эмчиже дүрген бар-байн, эмчи баар бе, барбас бе, кандыг хүнде барза экил дээрзин олардан айтырып ап турда, ырымы эртип каар.

Кандыг-даа аймак-сөөк чоннар боттарының шажын-чүдүлгезин чаңчыл езузу-биле хүлээп алгаш, бүгү чуртталгазында сагып чоруур. Тыва чон сарыг шажын азы буддизм чүдүлгелиг бис дээр. Шажынны лама башкылар сагып четтирип хүлээп алгаш, сагып чоруур. А тыва кижини бүрүзү оңу хүлээп албаан болгай. Ам көөргө, херээжен чон безин эреге чууп, маанай номчуп олурар апарган. Ол-даа шын эвес деп бодаар мен.

Чамдык улус шак-шагы-биле хүрээге номга олуруп-олуруп, оон үнүп келгеш, хүрээ даштынга таакпылап турар боордур. Арагаллап-таакпылавышаан чүдүп болур бе? Ооң дугайында лама башкылар чүгө тайылбыр ажылы чорутпайн турарыл? Чамдык ламалар хүрээ тудары-биле черлерни халас алгаш, боттарынга

чурттаар бажыңнар туткулап алганын чон көрүп-ле турар-дыр.

Тибет дылда судур номнарын тыва дылче очулдуруп турар деп чугаа каш чыл бурунгаар үнүп турду, ук очулгаларның салымы ам кандыг ирги? Лама башкылар, тыва чонга өске билдинмес дылга судур номчуурга, ону канчаар билип алырыл?

А хамнарда байдал база-ла ындыг, чондан хөй акша-ла аптарын бодап чоруурлар. Кызыл хоорайга 49 хонук эрттирерге, 6 муң рубль, бажың арыгладырга, 5 муң рубль. А кожууннарже чалалгага барып хамнаарга, чер ыраан тудум төлевири көвүдөп, 10-15 муң рубль чеде бээр. Ол дээрже бир айның пенсиязы, бүдүн ай дургузунда амыдыраар акша ышкажыл.

Лама, хамнар шажын-чүдүлгениң ажык-чарлыын ажыглап, боттарынга орулга кылып ап, чонну мөлчүп чоруур апарганын көрүп чор бис. Оон аңгыда тыва чоннуң бүзүрээчел, биче сеткил-дин билгеш, өскээртен тибет, моол караң көрнүр лама, хамнар база Саян артындан кээп, чонну мөлчүп турар апарды. Чамдык улус кожа-хелбээ эптиг-найыралдыг чурттап чораан эш-өөрү, кожалары-биле бичии-ле маргыжып, сөс карышкаш, хамнарга барып, каргыш-чатка база салдырар апарган.

Чазак, чагырга черлери лама, хамнарның тургузуп алган өртектин кичээнгейге алза эки деп бодаар мен. Хүндүлүг лама башкылар, хам чаяачылар чонну мөлчүп, мегелевейн, амыр-тайбың, каң кадык чурттаар кылдыр ном-судурунарны номчуп, дүңгүр-орбаңарны хаккылап чоруурунарны күзээр-дир мен.

Николай БЯКОВ.

Кызыл хоорай.

Кандыг-даа кижини төрөөн иезин кайын уттур. Бир эртен, күскээр чүве, Мөңгүлектин харлыг баштарынга хүн херели чаа-ла хаяаланып чорда, суурдан ырак эвесте Кускунуг-Хаяның бажынче үнө берген бис.

Ынчан он хар ажа берген оолчугаш турган мен. Кускунуг-Хая кырынга үнүп кээривиске, авам: «Дагыр-Мыйыс деп инээвис келбейн ийи хона берген. Кажып төрүүр элдептиг инек боор» — дээш, чүктеп алганы туранын ужулгаш, аржылының ужу-биле чода каапкаш, тураннап эгеледи. Кичээнгейлиг көрүп турарымга, хараган аразында ширбиил шимчээң ышкаш. «Керем, авай, дуу бөкпек, шөйүлчөк хараган ужуңда шимчеп турар чүве тур». «Ой, хөөкүйүм, төрүп алган инээвис бызаазын чылгап тур!».

Мээң-даа, авамның-даа өөрүшкүзүн чүгө деңнээр. «Далашла, олум, далашкан күске сүтке дүжер, харын-даа сени эдертип алдым. Көрүп көр даан, хүн чөөн чүктен үнүп кел чор. Эртежи кижини эзерлиг аътка дужар дээр. Эртежи болгаш инээвис тып алдывыс».

Ада өгбелеривистиң мерген угаанныг чагыгларын, чаңчылдарын билип чоруур-биле чугаалаксадым. «Чыдында чыргал чок, олутта олча чок» деп үлегер домактың ханы утказын бодап көөргө, Тывавыстың сүлдө демдээнде халыдып бар чоруур аъттыг арат даң адаргала ажил-ижинче үнүп, төрээң чериниң сайзыралы дээш алдын хүннүң херели-биле деңге буруңгаарлап бар чоруурун көргүскен.

Авамның ажынып, хорадап чораанын кажан-даа көрбөөн мен. Ачам партия райкомунун суртаал килдизинге ажилдап турда, авам шээр мал, сарлык фермаларына эргелекчилеп, школага хөй чылдар иштинде улуг повар болуп чорааш, пенсияже үнген. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ачамга дузалажып, фронтуга

ЧЫЛЫГ ХҮНГӨ
ДӨМЕЙЛЭЭР М

белектер чыып, чүнү кылбаан дээр. Ол үеде эът, саржаг, чыжыргана, согуна, идик-хеп аймаа дээш Кызыл ригге дузаламчыны чоруудуп тур сактыр-дыр мен. Авам биле ачам ка чарылбас, кончуг демнежиң ажы турганнар.

Чаш турумда-ла, авам ба дааранып-ла олурар, ооң аргаан, да чүүлдерин үргүлчү шаңналдыг боорч. Бир-ле өөрөнгөш келиримге, авам тары оттуг-биле дөмей, менче эрдүмчүктүг былгаар идик кедирип Чылыын, магалыын чүү дээр. Ол-ла дөмөй бода-биле чөмөгөргөн, амда чаагайын ам-даа сактып чор мен.

Тос класс чеде берген үемде ача «зыл-дустай» берген. Ынчан авам хөө сизген ажаажыр кижизи бар эвес дүңмам Таяны эдертип алгаш, сизген бис. Ооң сизген кезери кандыг-даа эрдүмчүктүг кижини боор. Ол Красноярскин институтун дооскан, төөгү башкызы Ам чораан болза, чүү дээр, ажы-те чөлөңгиле болгай.

Ада-иениң эрткен оруу төөгү бийикпе. Авам бичини уйнутканын идик, бөртчүгөштерни даарап бээр туржук, өгленир апарган уругла албан белектиг турар. Харын-даа барган уйнуунга банкыда суп алган лыг болур. Авамның камныын кайгаар Ол сезен тосче кирип чорааш, бурп берген. Ооң чурттап чораан бажын сундук иштинде меңээ даарап каан ой тыва тонну көргөш, караам чажы Авалар дээрже чырык хүннүң херелдир. Авайымны чылыг хүнге дөмей мен.

Бараат ДЕЛЕГ-
күш-ажылдың хоо
Бай-Тайганың Бай-Тал

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

**ПРОКАТ
КАРНАВАЛЬНЫХ
КОСТЮМОВ**
8-923-388-6666

Павильон между парком и Хурээ Цеченлинг
(Буддийский храм у парка)
Прокат ВСЕГО "Universal"

Вавилин ээтпээнде (Вавилинский затон) 6 км черде Таңды-Уула кудум-чузунда 8 сотоң чер садып турар. Документилери бар. Ие капиталының акшазын кириштирип азы автомашинага орнап болур.
Тел.: 89234540000.

АВТОДЕЛО:

→ Тываның чолаачылар эвилели → ДТП, ОСАГО херектеринге ханы юридиктиг дуза, чолаачы шынзылганы эгидери!

8-923-265-6451
8-913-347-7585
8-906-997-2172

О проведении конкурса на замещение вакантной должности директора СДК «Ондар Маржымал» сельского поселения сумона Бора-Тайгинский Сут-Хольского кожууна РТ

На основании постановления сельского поселения сумона Бора-Тайгинский Сут-Хольского кожууна РТ №53 от 15 ноября 2016 года, объявляется конкурс на замещение вакантной должности директора СДК «Ондар Маржымал» с. Бора-Тайга. Положение проведения конкурса размещен на официальном сайте администрации кожууна sut-hol.ru. Документы от кандидатов на участие в конкурсе принимаются со дня опубликования с 9 часов по 1 часам с перерывом с 13 часов по 14 часов по адресу: Сут-Хольский кожуун, с. Бора-Тайга, ул. Кара-Сал Павел, 2, сот. Тел. 923266634

Председатель администрации сельского поселения сумона Бора-Тайгинский Сут-Хольского кожууна РТ О.Д.Д. Куулар

«Шын» солун редакциязының хоочуну Вера Быйымбаева Монгушка ооң уран-шевер уруу

Чодураа Эрес-ооловна
ШОГЖАЛДЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын редакцияны коллективи илгерилеп, эгиттинмес чидиригни үлежип тур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторунуң оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа),
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг),
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. А.Д.-Б. Базыр-оол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээң.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Щетинин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружунда
дүүлөй берип болур. Айыттыңан саначы болгаш
өске-даа фактылары, дыңадылганы дээр авторлар
боттары харылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон-
долгаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4452.
Номерни парлагже дужаганы: график волгаар —
21.00, херек кырында — 18.00.